

Giredi
ya **3**

Buku Leyikulu ya swihungwana

XITSONGA

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Buku ya

2

Matirhiselo ya Buku Leyikulu:

Switori leswi nga ebukwini leyi:

1 Mahelavhiki lama nga rivalekiki

1

Ku tilulamisela nkarhi wo hlaya swin'we wa Buku Leyikulu

- Tiyisia leswaku vana hinkwavo va kota ku vona buku. Loko ttilasi ya wena yi ri yikulu, swa antswa u tirha na ntlawa lowutsongo.
- U ta kuma leswaku swa ku pfuna ku yimisa buku ku endlela leswaku u nga tikumi u yi khoma loko u ri karhi u hlaya. (Vona swiletelo swo endla xitende xa buku eka khavhara ya le ndzhaku.)
- Tirhisa rhula kumbe xo kombetela ku landzelerisa marito loko u ri karhi u hlaya.
- Loko u lava ku tshikelela marito yo karhi, u nga namarheta swiphephana ematlhelweni ya rito ra kona leswaku ri vonakala swinene kumbe u nga endla 'fasitere ra masalamusi'. Tirhisa xiphephana xa rhekthengula (yinhlamune) lexi nga na mbhovo exikarhi kutani u xi veka ehenhla ka xitshuriwa leswaku ku vonakala ntsena rito rin'we.

Nkarhi wo sungula wo hlaya swin'we.

Nkarhi wo sungula wu pakanise eka ku tiphina no 'languta' xitshuriwa ro sungula na vana va ri karhi va nyika mavonelo ya vona mayelana na xitori.

- Phendlaphendla xitori lexi va nga ta xi hlaya. Vulavula hi swifaniso.
- Kombela vadyondzi ku vhumba xitori ku ya hi vito ra xona na swifaniso.
- Hlamusela marito lamantshwa kumbe yo tika vadyondzi va nga si sungula ku hlaya xitori.
- Endla makhadi ya marito ku tivisa ntivomarito lowuntshwa.
- Hlaya xitori, u tirhisa swikoweto no cincacinka rito ra wena, rivilo na thoni. Tirhisa ninginiso wa swirho na nghohe.
- Landzelerisa nkandziyiso loko u ri karhi u hlaya hi ku kombetela eka marito hi nhonga kumbe hi rhula leswaku vana va ta vona leswi u swi hlayaka kutani va yelanisa mpfumawulo na tinhlanga leti nga eka papila rero. Leswi swi ta tlhela swi va pfuna eka endlelo ro hlaya ku sukela eximatsini ku ya exineneni no sukela ehenhla ku ya ehansi.
- Tirhisa nkarhi lowu tanahi nkarhi wo dyondzisa 'ririmi ra buku' tanahi: marito, xivulwa, papila, mutsari vito ra buku, na swin'wana na swin'wana.
- Pfumelela vadyondzi ku va ni xiave exitorini hi ku ku joyina loko ku ri na xiyimo lexi vuyeleriwaka (xik, "tsutsuma, tsutsuma, tsutsuma hi rivilo tanihilaha u nga swi kotaka hakona, u nge ndzi khomi – hi mina wanuna wa xinkwa xa jinja!").
- Xitori xin'we xi fanele ku hlayiwa kambirhi kumbe kanharhu ku endlela ku nyika vadyondzi nkarhi wo vuyeleta swiphemu swa ririm, ku encenyeta mgingiriko kumbe ku tlhela va hlamusela swiphemu swa xitori hi marito ya vona vinyi.

Nkarhi wa vumbirhi wo hlaya swin'we.

- Eka nkarhi wa vumbirhi ku tlhela ku tirhisiwa xitshuriwa lexi a xi hlayiwa kutani ku pakanisiwa eka ku va vana va va ni xiave eka ku hlaya na mudyondzisi hi ku tirhisa mikanelo/mimbhurisano leyi humeleshka leswaku ku ta hlavukisiwa ntwisiso wa ntivomarito, ku hlavukisiwa vutshila byo kuma tinhlamuselo na swivumbeko swa switshuriwa (vuvulavuri, mahikahatelo, na swin'w.).
- Swi le ka wena, tanahi mudyondzisi, ku koka nyingiso wo pakanisa eka ku dyondza loku langutanaka na swin'wana swa leswi landzelaka: minongoti yo kandziyisa marito, swihlawulekisi swa switshuriwa, mpfumawulo, tipatironi ta ririm, maqhinga ya ku boxa marito no twisia eka tilevhele to hambanahambana (swivutiso swo lava tinhlamulo to kongoma, to lulamisa nongoloko lowu hoxekeke, to ehleketelela, to pimanyeta na ta mikhenso).

Nkarhi wa vunharhu wo hlaya swin'we.

- Eka nkarhi wa vunharhu wo hlaya swin'we, vana va fanele ku tihlayela xitshuriwa hi voxne no endla mgingiriko ya swanomo, yo endla kunene hi mavoko na yo tsala yi karhi yi kongomisiwe eka xitshuriwa.
- Laha swi kotekaka, xitshuriwa xo hlaya swin'we xi fanele ku letela ku Tsala Swin'we laha mudyondzisi a kombetaka matsalelo ya xitshuriwa kutani vana va titoloveta matsalelo ya xitshuriwa hi ku byela mudyondzisi leswi lavekaka. Mudyondzisi u ta va a ri karhi a va letela no tsala leswi va swi vulaka. Maletelelo lama ma maendlelo yo tsala ma pfuna ku lulamisela vana ku titsalela mgingiriko ya vona.

1

Mahelo ya vhiki lama nga rivalekiki

A ku ri mahelavhiki yo vhakela
vakokwana epurasini ra vona. Mina na
munghana wa mina wa xiviri, Daza, a hi
vulavula hi mahelavhiki ya hina nkarhi
na nkarhi loko hi vulavula.

Mudyondzisi wa hina, Manana Stewl, u
hi kumetile loko ha ha nyiketana tinotsi
ta mayelana na mahelavhiki kambe a
hi tsakile swinene lero a hi nga ri na
mhaka na swona.

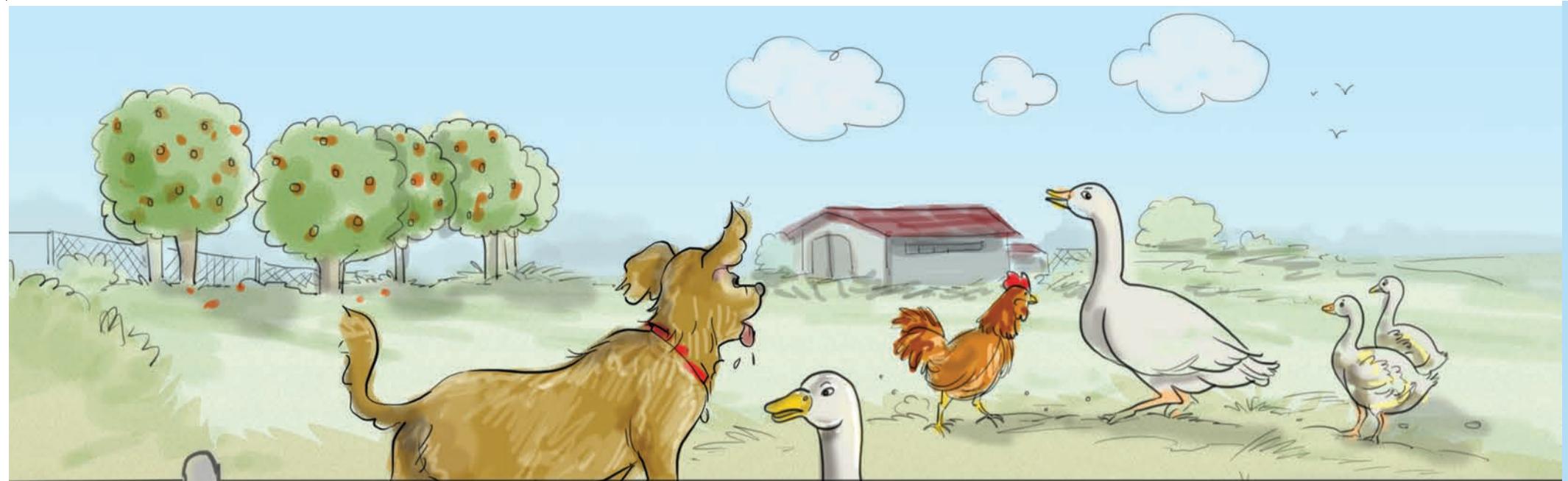

A hi rhandza purasi. A ku ri na masekwa, magalakuni, tihuku, tidonki, timbyana, timfenhe na swimbutana swinharhu.

Timbuti ti pfaleriwa exivaleni ekusuhi na tidonki. Ti na voya byo tala, tindleve letikulu, mahlo na timhondzo exikarhi ka mimombo ya tona.

Mugqivela wun'wana na wun'wana vakokwana va ambala tibutsu ta vona ta rhabara na tiovhorolo leswaku va ta kota ku basisa xivala xa timbuti.

Xivala xa timbuti a xi thyakile swinene xi tlhela xi va na ndzhope.

Loko hi ri karhi hi chayela movha hi ya endlwini ya le purasini, ndzi swi twile emirini wa mina leswaku a ku ri na xanchumu lexi a xi hoxekile. Vakokwana a va nga ri kona egedeni ku ta hi hlanganisa.

"Manana vona, ku na xanchumu lexi nga humeleta. Vakokwana va etlerile exikarhi ka xivala xa thyaka!"

"Yoo mananoo," ku vula manana, "Ndzi tshemba leswaku marhambu ya vona a ya tshovekangi! Futhi ti kwihi timbuti letinharhu, Ngweniya, Layila na Bili? Ti fanele ku va ti balekile! Wena Benjamin na Daza, lavani laha timbuti ti yeke kona loko mina ndzi sala ndzi pfuna vakokwana.

Ngweniya, mbuti yo lerha leyi kurisiweke na timbyana, a yi ri xivumbiwa lexi nga twisisekiki. A yi nga swi tivi leswaku a yi ri mbyana, mbuti kumbe munhu. Kokwana wa xisati u yi kurisile hi ku yi mamisa bodhlela.

Loko ya ha ri yitsongo a yi rhandza ku yiva malakatsa no etlela emasofeni!

Ngweniya a yi tlharihile naswona a yi kota ku tlakusa mugogo kutani yi huma exivaleni yi baleka. Timbuti tin'wana letimbirhi na ton a ti yi landzela.

Layila, mbuti leyitsongo eka tona, yi
tshama yi phalariwa kasi Bili, mbuti
leyikulu eka tona, a yi ri na nkanu
futhi a yi tala ku gemba vanhu.

Ndzi swi tivile leswaku leswi hi swona
swi humeleleke vakokwana!

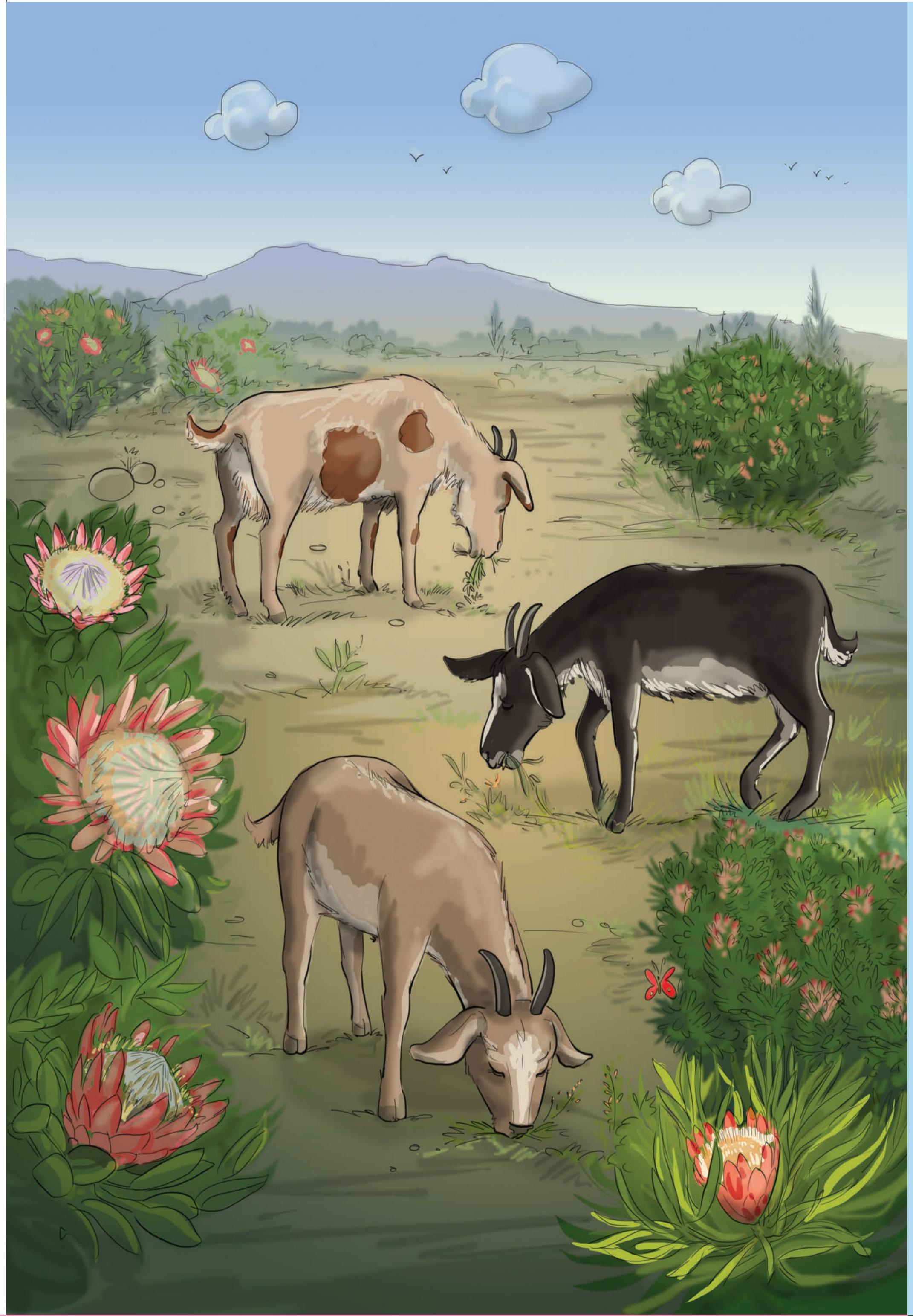

Hi ku hatlisa hi tsutsumerile emasin'wini. Timbuti hinkwato a ti tiphina emasin'wini lama byanyi bya kona a bya ha ku tsemiwa, ti dya byanyi na swimitwana leswi nga gayeleriwa.

A ndzi navela ku ti tshika kambe a ku ri hava darata futhi timbuti a ti rhandza tiphurotiyi ta Tatana na Manana Nathe.

Hi ti vitanile kahle. "Ngweniya, Bili, Layila, tanani haleno." Bili yi yimisa tindleve ta yona kutani yi sungula ku famba!

Ndzi rhangile hi ku ya eka Ngweniya.
Ndzi yi chayerile noti endleveni ya
yona kutani yi sungula ku famba etlhelo
ka mina. Layila yi landzelerile Daza
kutani hi ti khayimela exivaleni xa tona.

Vakokwana a va nga ha ri kona lahaya
xivaleni. Manana u tiyisisile leswaku
a va vavisekangi no tlhela va tshama
eswitulwini swa vona exitupini.

Hi lotlerile xivala kutani hi suka hi ya
landza Bili. Hi nghenisile kholoro ya
mbyana na ntambhu yo leha enhan'wini
ya yona kutani hi koka Bili ya nkanu yi
tlhelela exivaleni.

A ku ri na mabisikiti lama bakiweke
ekaya na Milo leswi a swi hi yimerile.

“Ha khensa kokwana!” hi huwelela
xikan’we hinkwerhu. Mabisikiti ya
kokwana a hi ma rhandza ngopfu.

Vakokwana a va ri na timbyana ta
ntlhanu: Jasimine, Joya, Kalo, Dogi na
Dito. Hinkwato ka tona a ti pfumala
makaya kutani leswi hi swona swi
endleke leswaku vakokwana va ti teka.

Jasimine a yi ri mbyana ya xisati ya
xiyimo xa le henhla, leyi nga na milenge
yo leha na voya byo hatima yi tlhela yi
va na mahlo lama terisaka vusiwana.

Timbyana a ti ri na xiave xa nkoka
epurasini. Dogi a yi ri xihontlovila
xa kahle lero a yi endlile xinghana
na Gusi wa galakuni. Loko hi vitana
Dogi leswaku yi ta teka swo dya,
Gusi a ri gungula hikwalaho ko va ri
nga nyikiwanga xo dya na rona. Ndzi
tlhelerile ekhixini hi xihatla ku ya ri
tekela xinkwa.

Joya a yi ri mbyana ya kokwana
yo hlawuleka. Yi vile na kokwana ku
sukela khale. A yi rhandza kokwana
wa xisati naswona a yi rhandza
ku tikhoneta etlhelo ka kokwana
kun'wana na kun'wana laha a nga
kona.

Dito na Kalo a swi ri swimbyanyana
leswi a swi rhandza ku va kun'we.
A swi ta tiyisisa leswaku ku hava
khombo leri nga humevelaka tihuku
loko tinhlati ti nghenile epurasini.

Vakokwana a va ri na damu lerikulu
epurasini ra vona. Mina na Daza a hi
rhandza ku hlambela eka rona.

Mixo lowu landzelaka mina, Daza
na timbyana leti ta ntłhanu hi
tsutsumerile edan'wini nimpundzu ku
ya hlambela tanahi ntolovelo.

Jasimine a yi rhandza ku hlambela.
Siku rin'wana loko ndzi khomile hi
kirempe enengeni, yi khomile voko ra
mina kutani yi ndzi kokela etlhelo. Mina
na Daza a hi titwa hi hlayisekile loko hi
ri na Jasimine.

Endzhaku ka tiawara leti a hi nga endli swo nyawula edan'wini, ku fikile nkarhi wa lanci. Loko hi ri endleleni yo tlhelela ekaya, hi twile "mee", yo terisa vusiwana. Xinyimpfana lexi xa ha ku tswariwaka a xi phasekile emakhwatini ya mitwa.

"Daza, ndzi pfunе ku humesa xinyimpfana emitweni leyji," ndzi n'wi kombela.

Endzhaku ka matshalatshala, hi swi kotile ku ponisa xinyimpfana. Xi fambile xi ya eka manana wa xona loyi a langutile leswi a swi humelela.

Loko hi fika ekaya hi hlamuserile hinkwavo hi leswi hi swi endleke.

"Mi tirhile," ku vula kokwana wa xinuna.

"Mi ta va na swo tala swo rungulela

vanghana va n'wina exikolweni
mundzuku!"

A ya ri mahelavhiki yo tsakisa swinene!
Hi rhandza purasi. Swiendlo leswinene
swi ta tsundzukiwa hilaha ku nga heriki!

Swiendlo leswinene a swi rivaleki!

Ha ku amukela eka ntlhandlamano wa Tibuku Letikulu. Buku Leyikulu leyi i xiyege xa ntlhandlamano wa tibuku ta Rainbow, lowu katsaka tibuku to tirhela, nhlengelo wa swihlayahlaya, tibuku to hlaya ku ya hi tigiredi na tiphositara. Hi tshemba leswaku switori swo hambanahambana eka Tibuku Letikulu ta nhungu swi ta ku pfuna eka madyondzisele ya wena na leswaku vadyondzi va ta tiphina hi ku hlaya swin'we ka vona.

Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo (XIPHOKHAMA) eka Xijimo xa Masungulo xi kombisa ku hlaya swin'we tanahi xin'wana xa swiyenge swa nkoka swa maendlelo yo hlaya. Ku hlaya swin'we ko tala ku endliwa exikarhi ka masiku mambirhi ku ya eka masiku ya mune evhikini naswona n'wana un'wana na un'wana u va a ri na xitshuriwa lexi fanaka leswaku a ta hlaya. Tibuku to tirhela na tibuku to hlaya ta tigiredi ti lulamerile xikongomelo lexi.

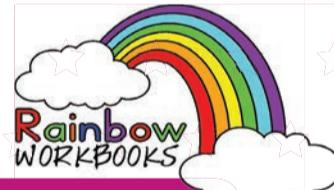
Hambiswiritano, ku hlaya swin'we hi ku tirhisa Buku Leyikulu leyi nga na maletere lama kurisiweke i ndlela leyi faneleke ya maendlele ya ku hlaya swin'we hikuva vana va kota ku vona marito na swifaniso no tlhela va kota ku landzelela loko u ri karhi u hlaya hi ndlela leyi fanaka na ya mahlayelo ya ntoloveloy a switori swa vandyangu. Swi na nkoka leswaku vana va tshama va rhendzela Buku Leyikulu leswaku va kota ku vona no hlaya xitshuriwa. Maletere lama kurisiweke ya tibuku letikulu ya endla leswaku swi koteke ku hlayela ehenhla u hlayela vana vo tala hi nkarhi wun'we eka mbangu lowu nga rhula.

I ntirho wa wena tanahi mudyondzisi ku endla leswaku switori swi hanya leswaku vana va kota ku tumbuluxa mbangu wo tiphina na ntsako.

Mianakanyo yin'wana ya ku tirhisa Buku Leyikulu

- Tirhisa phepha ra pulasitiki leyi vonikelaka tanahi khavhara ya Buku Leyikulu ya wena. Swi ta pfuna eka vadyondzi na mudyondzisi loko va tsala eka pulasitiki.
- Tsala eka khavhara hi pene leyi sulekaka.
- Tirhisa tlilipi ya bulldog ku nameka khavhara yo vonikela eka Buku Leyikulu.

ISBN 978-1-4315-3006-9

ISBN 978-1-4315-3006-9

THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street, Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
First edition 2016

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked, the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

The Big Books in this series are available in all languages. They were developed by a team of UNISA Language and Education experts as part of their Community Engagement contribution to South Africa's education sector.

Author: V McKay

Endla xitende xa wena xa Buku Leyikulu

U ta fanela ku va na:

- Khadibodo ya vuanami lebyi ringanaka na Buku Leyikulu loko yi pfuriwile (594 mm) na vulehi bya kanharhu (1360 mm).
- Thepe yo pfala.
- Titlilipi kumbe tiphekisi timbirhi to endla leswaku khadibodo yi tshama endhawini ya yona.

Tirhisa thepe yo pfala ku hlanganisa swiphemu swa khadibodo.

Petsa khadibodo u endla fureme ya A u tlhela u tilipa tshaku na le mahlweni swin'we hilaha swi kombisiweke hakona laha hansi.

